

ΙΜΕΠΟ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ
ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΤΙΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

Μετανάστες στην Ελλάδα:

Επιπολιτισμός και ψυχοκοινωνική προσαρμογή

Ηλίας Γ. Μπεζεβέγκης / Επιμέλεια

Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΙΜΕΠΟ

Αθήνα, 2008

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΕΣ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΕΠΙΠΟΛΙΤΙΣΜΟ

Βασίλης Γ. Παυλόπουλος

Ηλίας Γ. Μπεζεβέγκης

2.1. Εισαγωγή

Οι μετακινήσεις ατόμων ή ομάδων εντός και μεταξύ κρατών, εθνών και πολιτισμών είναι φαινόμενα τόσο παλιά όσο η ίδια η ιστορία της ανθρωπότητας. Στις μέρες μας, η μετανάστευση αποτελεί μία από τις πλέον σύνθετες όσο και αμφιλεγόμενες προκλήσεις που καλούνται να διαχειριστούν οι σύγχρονες κοινωνίες. Με την ώθηση που δίνεται διαμέσου των διαύλων επικοινωνίας και μεταφορών στο πλαίσιο της παγκοσμιοποίησης, αλλά και υπό το βάρος τραγικών καταστάσεων ή γεγονότων, όπως η φτώχεια, οι διωγμοί και οι βίαιες γεωπολιτικές ανακατατάξεις, οι μετανάστες συγκροτούν ένα «λανθάνον» έθνος με πληθυσμό που το 2005 έφτανε τα 191 εκατομμύρια ανθρώπους παγκοσμίως. Στον αριθμό αυτόν πρέπει να προστεθούν άλλα 14 εκατομμύρια περίπου προσφύγων (UN Population Division, 2006).

Η πραγματικότητα στη χώρα μας, όπως αποτυπώνεται σε επίσημες και ανεπίσημες στατιστικές, δεν αφήνει αμφιβολία για τις τρέχουσες τάσεις. Ο αριθμός των μεταναστών στην Ελλάδα σχεδόν πενταπλασιάστηκε ανάμεσα σε δύο απογραφές, μεταξύ 1991-2001 (ΕΣΥΕ, 2001), ενώ σήμερα υπολογίζεται σε κάτι λιγότερο από 1 εκατομμύριο ή 8,8% του γενικού πληθυσμού (IOM, 2007). Σχεδόν άλλοι τόσοι υπολογίζεται ότι είναι οι παράνομοι μετανάστες, παρά το γεγονός ότι οι απελάσεις ξεπερνούν τις 200.000 ετησίως (Fakiolas, 2003). Στα σχολεία Α/θμιας και Β/θμιας εκπαίδευσης φοιτούν περί τις 100.000 παιδιά μεταναστών, τα οποία αντιστοιχούν στο 6,7% του μαθητικού πληθυσμού, με σαφώς αυξητική τάση (Γκότοβος & Μάρκου, 2004). Στα παραπάνω μεγέθη πρέπει να προστεθεί σημαντικός αριθμός παλιννοστούντων ομογενών, κυρίως από χώρες της πρώην Σοβιετικής Ένωσης (υπολογίζονται σε περίπου 160.000, βλ. Έμκε-Πουλοπούλου, 2005) και, σε μικρότερα ποσοστά, από τη Βόρεια Ήπειρο, τη δυτική Ευρώπη και υπερπόντιες χώρες (Γερμανία, ΗΠΑ, Αυστραλία, κ.ά.). Η ελληνική κοινωνία αποδείχτηκε ανέτοιμη να ενσωματώσει αυτό τον αριθμό των μεταναστών σε τόσο σύντομο χρονικό διάστημα (Νικολάου, 2000).

Οι πολυσύνθετες και πολυεπίπεδες επιπτώσεις της μετανάστευσης, τόσο για τα άτομα που μετακινούνται όσο και για τις κοινωνίες υποδοχής, αλλά και τα αυξανόμενα μεγέθη των σχετικών δεικτών παγκοσμίως και στη χώρα μας, όπως συνοπτικά παρουσιάστηκαν παραπάνω, δικαιολογούν γιατί η μετανάστευση συνιστά

εφαρμοσμένο πεδίο συνάντησης επιστημόνων από χώρους τόσο διαφορετικούς, όσο η Νομική, η Οικονομία, η Κοινωνιολογία, η Παιδαγωγική και η Ψυχολογία. Η συμβολή της τελευταίας συνίσταται στη μελέτη της διαδικασίας του επιπολιτισμού, δηλαδή της επαφής μεταξύ ατόμων ή ομάδων που προέρχονται από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα (βλ. Sam & Berry, 2006, για ενδελεχή ανασκόπηση των σύγχρονων θεωρητικών και εμπειρικών δεδομένων πάνω στο θέμα αυτό). Ως οικολογική μετάβαση, η πρόκληση της μετανάστευσης κινητοποιεί ψυχικές διεργασίες που άλλοτε συνεπάγονται ψυχολογική φθορά και κόστος, ενώ άλλοτε οδηγούν σε ψυχολογική ανάπτυξη και ωρίμανση (Γεώργας & Παπαστυλιανού, 1993). Επομένως, είναι πραγματικά δύσκολο να παρακολουθήσουμε και να κατανοήσουμε τις ποικίλες όψεις της προσαρμογής (οικολογικής, οικονομικής, κοινωνικής) των μεταναστών στη χώρα υποδοχής δίχως να λάβουμε υπόψη ζητήματα όπως τα στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας, η αναδυόμενη διγλωσσία, το επιπολιτισμικό στρες, η δυναμική των διομαδικών σχέσεων, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και οι κοινωνικές αναπαραστάσεις. Οι διεργασίες αυτές και οι πολύπλοκες μεταξύ τους διασυνδέσεις βρίσκονται στον πυρήνα της ψυχολογικής έρευνας και, ιδιαιτέρως, των κλάδων της Κοινωνικής και της Διαπολιτισμικής Ψυχολογίας, οι οποίοι προσφέρουν τα κατάλληλα θεωρητικά και μεθοδολογικά σχήματα για την καλύτερη κατανόηση των σχετικών φαινομένων.

Από το άλλο μέρος, η παρατηρούμενη αύξηση του αριθμού των ερευνών και των συναφών δημοσιεύσεων δεν θα λέγαμε ότι οδήγησε σε αντίστοιχη θεωρητική πρόοδο (Μαρβάκης, Παρσάνογλου, & Παύλου, 2001), αλλά ούτε και σε αυξημένη επιρροή της Ψυχολογίας σε ζητήματα παρέμβασης και πολιτικών πρακτικών (Παυλόπουλος, 2006β). Η βιβλιογραφία γύρω από το λεγόμενο «παράδοξο του μετανάστη» είναι χαρακτηριστική των αντιφατικών ερευνητικών πορισμάτων: ορισμένοι μελετητές έχουν δείξει ότι η προσαρμογή των νεαρών μεταναστών είναι το ίδιο καλή ή και καλύτερη από την προσαρμογή των γηγενών συνομηλίκων τους (García Coll, 2005), ενώ άλλοι αναφέρουν το αντίθετο (π.χ. Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, Dalla, Takis, Papathanasiou, & Masten, 2008. Oppedal, Roysamb, & Sam, 2004). Πολλές μελέτες (π.χ. Berry et al., 2006a,b) εντοπίζουν αξιόλογη διακύμανση της προσαρμογής των μεταναστών ανάλογα με την εθνική ομάδα, τη χώρα υποδοχής και συναφείς κοινωνικο-δημογραφικές παραμέτρους. Επιπλέον, οι Ward, Bochner και Furnham (2001) επισημαίνουν τις διαφορές που παρατηρούνται στα πορίσματα μεταξύ ερευνών με κλινικά και με κοινοτικά δείγματα, καθώς και τα μεθοδολογικά προβλήματα όσον αφορά στην ισοτιμία των διαπολιτισμικών δεδομένων, τα οποία χαρακτηρίζουν κυρίως τις πρώτες.

Ένας λόγος που ερμηνεύει ως ένα βαθμό τις παραπάνω αντιφάσεις είναι η ίδια η φύση της έρευνας για τη μετανάστευση. Το είδος αυτός της έρευνας δεν διευκολύνει

τη γενίκευση των ευρημάτων εξαιτίας της εξάρτησής τους από συγκεκριμένους κοινωνικούς, ιστορικούς και άλλους παράγοντες πλαισίου (Χρυσόχου, 2005). Ένας ακόμα λόγος έχει να κάνει με την έλλειψη ενός επεξεργασμένου και ευρύτερα αποδεκτού θεωρητικού μοντέλου που να συνοψίζει σε ικανοποιητικό βαθμό τα υπό μελέτη φαινόμενα, τις μεταξύ τους διασυνδέσεις και να επιτρέπει τη διατύπωση και τον έλεγχο συγκεκριμένων υποθέσεων εργασίας. Έτσι, ένα μέρος της ψυχολογικής έρευνας με αντικείμενο τη μετανάστευση έχει βασιστεί σε ευρύτερου βεληνικού εννοιολογικά σχήματα, όπως π.χ. η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας και οι στρατηγικές αντιμετώπισης καταστάσεων άγχους.

Σημαντική στον τομέα αυτόν είναι η συνεισφορά της διαπολιτισμικής προσέγγισης, η οποία μελετά τις αλλαγές που επισυμβαίνουν στη συμπεριφορά ως απόκριση στον πολιτισμικό κλονισμό (Ward et al., 2001), τον οποίο συνεπάγεται η επαφή μεταξύ πολιτισμικά διαφορετικών ομάδων. Δύο επισημάνσεις αξίζει να γίνουν σε αυτό το σημείο. Πρώτον, η προσαρμογή των μεταναστών – παρά τις όποιες ατομικές διαφορές – είναι διαδικασία διομαδική μάλλον, παρά ενδοατομική, δηλαδή δεν μπορεί να γίνει κατανοητή αν περιορίσει κανείς την ανάλυση σε ατομικά χαρακτηριστικά (π.χ. διαστάσεις προσωπικότητας) και αποκλείσει μεταβλητές ομαδικού επιπέδου (π.χ. συλλογική ταυτότητα, αξίες, αντιλαμβανόμενη προκατάληψη). Δεύτερον, ο επιπολιτισμός συνιστά αμφίδρομη μάλλον παρά μονόδρομη διαδικασία, δηλαδή δεν είναι μόνον οι μετανάστες που καλούνται να «προσαρμοστούν». Μεταβολές λαμβάνουν χώρα και στην πλειοψηφούσα ομάδα της κοινωνίας υποδοχής, έστω και αν αυτές είναι λιγότερο εμφανείς, ή ακόμα έστω και αν οι διομαδικές σχέσεις είναι σαφώς άνισες. Τα θεωρητικά ψυχολογικά μοντέλα που επιχειρούν να συνοψίσουν τα φαινόμενα αυτά παρουσιάζονται αμέσως παρακάτω.

2.2. Θεωρητικά μοντέλα του επιπολιτισμού

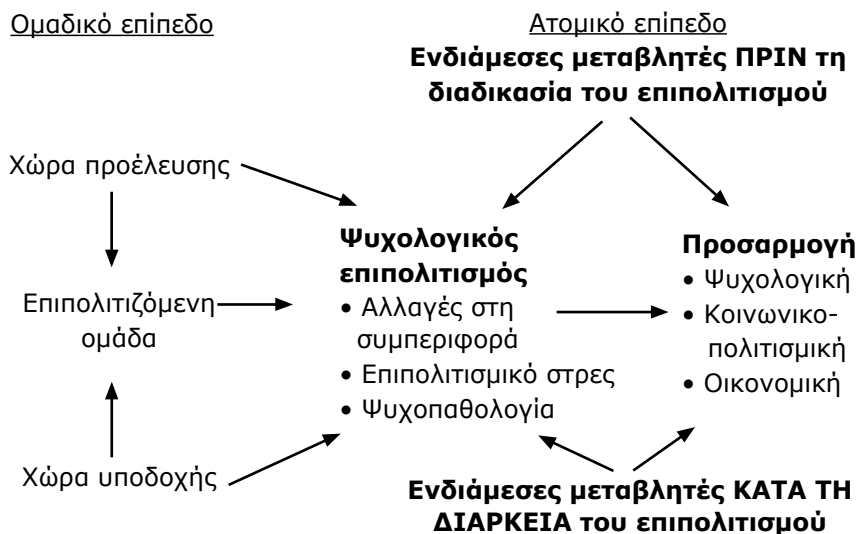
Ο όρος «επιπολιτισμός»⁴ χρησιμοποιείται για να συνοψίσει το σύνολο των φαινομένων που συνδέονται με τη διαπολιτισμική επαφή και τις συνακόλουθες μεταβολές που επισυμβαίνουν στις πολιτισμικές ομάδες. Η πρώτη εμφάνιση της λέξης στην αγγλόφωνη βιβλιογραφία αποδίδεται στον Powell (1880, 1883, αναφ. στο Sam, 2006) και η εισαγωγή του στην Ψυχολογία στον G. Stanley Hall (1904, αναφ. στο Rudmin, 2003), ωστόσο, ο ορισμός των ανθρωπολόγων Redfield, Linton και Herskovits (1936), στον οποίο βασίζεται η δική μας προσέγγιση, θεωρείται κλασικός. Κατ' επέκταση, ο «ψυχολογικός επιπολιτισμός» αναφέρεται στις ψυχικές αλλαγές που βιώνει ένα άτομο ως αποτέλεσμα της εμπειρίας της

⁴ Στην ελληνόφωνη βιβλιογραφία ο αγγλόφωνος όρος acculturation αποδίδεται και ως «επιπολιτισμοποίηση» (Χρυσόχου, 2005).

επαφής με άλλες πολιτισμικές ομάδες (Graves, 1967). Συχνά, μάλιστα, γίνεται ξεχωριστή αναφορά στις μεταβολές που επιφέρει ο επιπολιτισμός σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο (Berry, 1990).

Από τα παραπάνω γίνεται αντιληπτό ότι το εννοιολογικό πλαίσιο του επιπολιτισμού είναι σημαντικά ευρύτερο από εκείνο της μετανάστευσης. Ο Berry (1990) προτείνει τη διάκριση των επιπολιτιζόμενων υποκειμένων με βάση τρεις διαστάσεις της διαπολιτισμικής επαφής: εκούσια ή ακούσια, εδραία ή μεταναστευτική, μόνιμη ή προσωρινή. Σύμφωνα με το σχήμα αυτό, οι μετανάστες εμπίπτουν στην κατηγορία των ατόμων που χαρακτηρίζονται από εκούσια, μεταναστευτική και σχετικά μόνιμη επαφή. Οι μετανάστες διαφέρουν από άλλες επιπολιτιζόμενες ομάδες, όπως είναι οι πρόσφυγες (ακούσια επαφή), οι τουρίστες, οι εργαζόμενοι ή οι σπουδαστές στο εξωτερικό (προσωρινή επαφή), και οι αυτόχθονες (εδραία και, ορισμένες φορές, ακούσια επαφή). Επιπλέον, οι μετανάστες διαφοροποιούνται από τους παλιννοστούντες και τους επαναπατρισθέντες (οι οποίοι επιστρέφουν στη χώρα καταγωγής), αν και ο όρος «μετανάστες» συχνά χρησιμοποιείται για να δηλώσει και αυτούς. Ο παρών τόμος επικεντρώνει το ενδιαφέρον του στους μετανάστες, παρόλο που τα θεωρητικά μοντέλα που παρουσιάζονται, επιχειρούν να παράσχουν ερμηνευτικά σχήματα για τις περισσότερες από τις παραπάνω κατηγορίες.

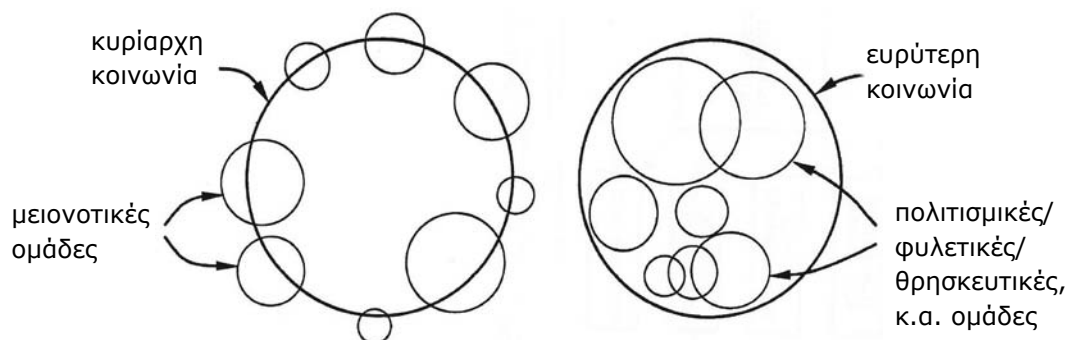
Ένα από τα ευρύτερα χρησιμοποιούμενα μοντέλα του επιπολιτισμού είναι αυτό που προτείνει ο Καναδός Ψυχολόγος John Berry (1997, 2003, 2006). Όπως φαίνεται στο Σχ. 2.1, το μοντέλο του Berry ενσωματώνει μεταβλητές ατομικού και ομαδικού επιπέδου, παράγοντες που προϋπάρχουν της μετανάστευσης και άλλους που επισυμβαίνουν κατά τη διάρκειά της, καθώς και ενδιάμεσες-παρεμβαλλόμενες μεταβλητές. Περιγράφει τις μεταβολές που συνεπάγεται η διαπολιτισμική επαφή σε οικολογικό, βιολογικό, πολιτικό-θεσμικό, οικονομικό και ψυχολογικό επίπεδο. Επίσης, αναφέρεται σε παράγοντες «ώθησης» από τη χώρα προέλευσης και «έλξης» προς τη χώρα υποδοχής, οι οποίοι συνδέονται με την απόφαση του ατόμου (ακούσια ή εκούσια) για μετακίνηση. Η αξία του μοντέλου αυτού, το οποίο δεν αποτελεί πλήρως αναπτυγμένη θεωρία, βρίσκεται στον διερευνητικό-προγραμματικό χαρακτήρα του, καθώς διευκολύνει τη διατύπωση και τον έλεγχο ερευνητικών υποθέσεων και τον σχεδιασμό παρεμβάσεων.

Σχήμα 2.1. Μοντέλο επιπολιτισμού (Πηγή: Berry, 2003).

Το οικολογικό-κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο λαμβάνουν χώρα οι διεργασίες του επιπολιτισμού είναι οι πλουραλιστικές κοινωνίες. Η συνύπαρξη διαφορετικών εθνοπολιτισμικών ομάδων, ωστόσο, δεν σημαίνει αυτονόητα πολυπολιτισμικό προσανατολισμό. Έχουν περιγραφεί δύο μοντέλα πλουραλιστικών κοινωνιών, τα οποία απεικονίζονται γραφικά στο Σχ. 2.2. Το αφομοιωτικό μοντέλο υπονοεί ότι υπάρχει μία, αριθμητικά και θεσμικά-πολιτισμικά, κυρίαρχη κουλτούρα, στα περιθώρια της οποίας κινούνται οι διάφορες μειονοτικές ομάδες. Η κοινή πεποίθηση σε μια τέτοια κοινωνία είναι ότι, μακροπρόθεσμα, οι μειονοτικές ομάδες είτε θα απορροφηθούν από την κυρίαρχη κουλτούρα, είτε θα περιθωριοποιηθούν. Από το άλλο μέρος, το πολυπολιτισμικό μοντέλο προωθεί την αντίληψη της κοινής συμβίωσης ως ενός πλαισίου στο οποίο οι διάφορες εθνοπολιτισμικές ομάδες τοποθετούνται ισότιμα εντός της ευρύτερης κοινωνίας. Σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ορισμένα άτομα ενδέχεται να εντάσσονται σε περισσότερες από μία ομάδες ταυτόχρονα, ανάλογα με τα χαρακτηριστικά τους (θρησκεία, φυλή, κλπ.), ωστόσο δεν ασκείται πίεση προς αφομοίωση των εθνοπολιτισμικών ομάδων από την πλευρά της ευρύτερης κοινωνίας και των θεσμών. Οι προεκτάσεις από την υιοθέτηση του ενός ή του άλλου κοινωνικού προσανατολισμού είναι εμφανείς σε πολλούς και σημαντικούς τομείς, όπως οι διαπροσωπικές σχέσεις, η κυβερνητική πολιτική, η λειτουργία των θεσμών, η κοινωνική πρόνοια, κ.ά. Όσο κι αν μοιάζει αυτονόητη, η παράμετρος του θεσμικού πλαισίου και των κοινωνικών στάσεων της χώρας υποδοχής συχνά αγνοείται κατά τη μελέτη της μετανάστευσης και το ενδιαφέρον μεταφέρεται στους ίδιους τους μετανάστες σαν να ήταν ελεύθεροι

να επιλέξουν στρατηγική επιπολιτισμού σε ένα πλαίσιο χωρίς περιορισμούς. Ωστόσο, όπως ήδη σημειώθηκε, ο ίδιος ο ορισμός του επιπολιτισμού εμπεριέχει τις διαστάσεις της αμοιβαιότητας και της αλληλεπίδρασης, αν και αναγνωρίζεται ότι οι διομαδικές σχέσεις δεν είναι πάντα συμμετρικές.

Σχήμα 2.2. Αφομοιωτικό μοντέλο (αριστερά) και πολυπολιτισμικό μοντέλο (δεξιά) (πηγή: Berry, 2006).

Υπό αυτές τις συνθήκες οι μετανάστες καλούνται να προσαρμοστούν ενσωματώνοντας τις αλλαγές που συνεπάγεται ο επιπολιτισμός και αντιμετωπίζοντας αποτελεσματικά τις προκλήσεις – άλλοτε ευκαιρίες και άλλοτε απειλές – της διαπολιτισμικής επαφής. Σε σχετική ανασκόπηση, ο Rudmin (2003) περιγράφει περισσότερες από 100 ταξινομίες που αναπτύχθηκαν για τη μελέτη του επιπολιτισμού τα τελευταία περίπου 100 χρόνια και διαπιστώνει γεωμετρική αύξηση στον αριθμό των σχετικών ερευνών, παρά τις δυσχέρειες που προκαλεί η απουσία ενός κοινά αποδεκτού θεωρητικού προτύπου.

Οι παλαιότερες προσεγγίσεις του επιπολιτισμού ήταν μονοδιάστατες. Αποτύπωναν τον επιπολιτισμό ως μία πορεία που κατευθύνεται προς τη χώρα υποδοχής με αφετηρία τη χώρα καταγωγής. Οι δύο αυτές κουλτούρες αντιμετωπίζονταν ως ασύμβατες ή αμοιβαία αποκλειόμενες, επομένως το άτομο αναμενόταν να απολέσει τα πολιτισμικά στοιχεία της χώρας καταγωγής καθώς προσχωρεί στον πολιτισμό της χώρας υποδοχής (LaFromboise, Coleman, & Gerton, 1993). Ο συνδυασμός των δύο πολιτισμών θεωρούνταν ως μία ψυχολογικά προβληματική κατάσταση που, σχηματικά, τοποθετείται στο μέσο του διπολικού, μονοδιάστατου άξονα που περιέγραφε τον επιπολιτισμό.

Οι νεότερες προσεγγίσεις υποστηρίζουν ότι οι δύο διαστάσεις του επιπολιτισμού, δηλαδή αυτές που συνδέονται με τη χώρα προέλευσης και τη χώρα υποδοχής,

είναι σχετικά ανεξάρτητες μεταξύ τους και όχι μόνο μπορούν, αλλά είναι επιθυμητό να συνδυαστούν για την επίτευξη θετικής προσαρμογής. Από τα πιο επιδραστικά προγραμματικά σχήματα τις τελευταίες δύο τουλάχιστον δεκαετίες είναι αναμφισβήτητο αυτό του Berry (1990, 1997, 2003). Ο Berry προτείνει ένα μοντέλο δύο διαστάσεων, οι οποίες αντιστοιχούν σε δύο θεμελιώδη ερωτήματα που καλούνται να αντιμετωπίσουν οι μετανάστες. Αυτά αφορούν, αφενός, την επιθυμία διατήρησης της επαφής με μέλη της εσω-ομάδας (των συμπατριωτών) και, αφετέρου, την επιθυμία σύναψης σχέσεων με μέλη της εξω-ομάδας (της χώρας υποδοχής). Ο Berry περιγράφει τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού, οι οποίες προκύπτουν από τη διασταύρωση των αποκρίσεων στα δύο παραπάνω ερωτήματα (βλ. Πίν. 2.1α & 2.1β).

α. Η *εναρμόνιση*⁵ συνδυάζει τη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης με παράλληλο άνοιγμα των μεταναστών προς την ευρύτερη κοινωνία. Στην περίπτωση αυτή, δηλαδή, θεωρείται ότι η ταυτόχρονη ένταξη του ατόμου σε δύο πολιτισμικές ομάδες όχι μόνο δεν είναι ασύμβατη, αλλά προσφέρει πλεονεκτήματα για την ψυχική υγεία και την προσαρμογή των μεταναστών. Η συγκρότηση μεικτής ταυτότητας δίνει τη δυνατότητα για ομαλή μετάβαση από την κοινωνική πραγματικότητα της χώρας προέλευσης στα νέα δεδομένα της χώρας εγκατάστασης επιτρέποντας τη διατήρηση της εσωτερικής συγκρότησης και της αίσθησης συνέχειας του εαυτού. Οι κοινωνίες που ευνοούν με θεσμικά μέτρα ή/και με θετικές κοινωνικές στάσεις την παρουσία εθνοπολιτισμικών ομάδων στο εσωτερικό τους αναγνωρίζοντας τις ποικίλες (π.χ. γλωσσικές, θρησκευτικές, εκπαιδευτικές, κ.ά.) ιδιαιτερότητές τους και επιτρέποντας την ισότιμη συμμετοχή τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή, χαρακτηρίζονται ως *πολυπολιτισμικές*.

β. Η *αφομοίωση* (assimilation) συνίσταται στην εγκατάλειψη της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης και στην απορρόφηση της μειονότητας από την κυρίαρχη ομάδα της χώρας υποδοχής. Η προσέγγιση αυτή ήταν αρκετά δημοφιλής στις πρώτες έρευνες για τη μετανάστευση και μάλιστα υπονοείτο συχνά, αν όχι ως η μοναδική και αυτονόητη, τουλάχιστον ως η ενδεχόμενη οδός για την προσαρμογή των μεταναστών. Πρόκειται φανερά για επιρροή της τότε κυρίαρχης κοινωνικής ιδεολογίας στην επιστημονική έρευνα. Ωστόσο, η απάρνηση μιας τόσο βασικής όψης της κοινωνικής ταυτότητας του ατόμου,

⁵ Η *εναρμόνιση* αποδίδει ελεύθερα στην ελληνική γλώσσα τον αγγλικό όρο "integration," όπως προτάθηκε από τους Γεώργια και Παπαστυλιανού (1993) και Παπαστυλιανού (1992). Η κατά λέξη μετάφραση, «ενσωμάτωση», ορθά αποφεύχθηκε καθώς στη βιβλιογραφία έχει χρησιμοποιηθεί με πολλές διαφορετικές ερμηνείες, ορισμένες από τις οποίες επικαλύπτονται από τους όρους «αφομοίωση» (που όμως σημαίνει κάτι εντελώς διαφορετικό, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω) ή «ένταξη» (που έχει πιο ουδέτερη συναισθηματική φόρτιση αλλά δεν δείχνει το συνδυασμό των πολιτισμικών στοιχείων που εμπεριέχει η εναρμόνιση).

όπως η εθνική καταγωγή του, δεν είναι υγιής από ψυχολογική άποψη καθώς διαταράσσει βίαια την αίσθηση συνέχειας της εικόνας του εαυτού. Παρόλα αυτά, η αφομοίωση είναι πολλές φορές η προτιμότερη στρατηγική από τη σκοπιά της χώρας εγκατάστασης, η οποία με αυτό τον τρόπο δεν χρειάζεται να μεταβάλει τις δομές της για να υποδεχτεί τους μετανάστες, δηλαδή λειτουργεί ως χωνευτήρι και αποσκοπεί στην ομοιογένεια μέσω της *συγχώνευσης* των πολιτισμικών διαφορών. Στην πραγματικότητα, δεν θα ήταν σωστό να θεωρήσουμε την αφομοίωση ως πλήρη διαγραφή της ταυτότητας της χώρας προέλευσης και αντικατάσταση από την ταυτότητα της χώρας υποδοχής, αλλά μάλλον ως υποβάθμιση των στοιχείων της πρώτης έναντι της δεύτερης.

γ. Ο *διαχωρισμός* (separation) αναφέρεται στη διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας προέλευσης και στην ταυτόχρονη αποστασιοποίηση από την ευρύτερη κοινωνία. Και εδώ δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε τις δύο όψεις της εθνικής ταυτότητας ως κατηγορικές μεταβλητές αλλά μάλλον ως συνεχείς διαστάσεις που διαφοροποιούνται ποσοτικά, οδηγώντας στην προκειμένη περίπτωση σε υποβάθμιση των στοιχείων της χώρας υποδοχής. Η προσκόλληση των μεταναστών στην ομάδα των συμπατριωτών και στις παραδόσεις της χώρας καταγωγής καθιστά ασύμβατη την πρόσληψη νέων στοιχείων από τη χώρα εγκατάστασης. Οι αποσχιστικές τάσεις και η δημιουργία γκέτο συχνά προκύπτουν από την υιοθέτηση αυτής της τακτικής. Ας σημειωθεί ότι, όπως και στις υπόλοιπες στρατηγικές επιπολιτισμού, ο διαχωρισμός δεν αποτελεί επιλογή αποκλειστικά της ομάδας των μεταναστών. Μια κοινωνία ενδέχεται να ωθήσει προς το διαχωρισμό τις μειονοτικές ομάδες και τους μετανάστες υιοθετώντας στάσεις και πολιτικές *διακρίσεων* σε βάρος τους.

δ. Η *περιθωριοποίηση* (marginalization) αφορά στην απώλεια της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας της χώρας καταγωγής των μεταναστών, δίχως αυτό να συνοδεύεται από παράλληλη αντικατάστασή της με τη λειτουργική ένταξη στην ευρύτερη κοινωνία. Η σύγχυση σε θέματα εθνικής ταυτότητας και το αίσθημα αποξένωσης αποτελούν παράγοντες επικινδυνότητας για την ψυχική υγεία των ατόμων που επιλέγουν αυτή την τακτική, συχνά ως συνέπεια του *αποκλεισμού* που υφίστανται από την εσω-ομάδα και την εξω-ομάδα.

Πίνακας 2.1α*Στρατηγικές επιπολιτισμού από τη σκοπιά των μεταναστών (Berry, 1997, 2006)*

		Είναι σημαντική η διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστών;	
		ΝΑΙ	ΟΧΙ
Είναι σημαντική η επαφή με την ευρύτερη κοινωνία;	ΝΑΙ	Εναρμόνιση	Αφομοίωση
	ΟΧΙ	Διαχωρισμός	Περιθωριοποίηση

Πίνακας 2.1β*Στρατηγικές επιπολιτισμού από τη σκοπιά της ευρύτερης κοινωνίας
(Berry, 1997, 2006)*

		Είναι σημαντική η διατήρηση της εθνοπολιτισμικής ταυτότητας των μεταναστών;	
		ΝΑΙ	ΟΧΙ
Είναι σημαντική η επαφή με την ευρύτερη κοινωνία;	ΝΑΙ	Πολυπολιτισμικότητα	Συγχώνευση
	ΟΧΙ	Διακρίσεις	Αποκλεισμός

Ο Berry ονομάζει τις παραπάνω επιλογές των μεταναστών «στρατηγικές επιπολιτισμού» για να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι δεν πρόκειται για απλές στάσεις, αλλά για γενικότερες τάσεις με ισχυρό κατευθυντήριο χαρακτήρα, εφόσον περιλαμβάνουν στοιχεία γνωστικά, συναισθηματικά και συμπεριφορικά. Για παράδειγμα, η πρόσληψη της εθνικής ταυτότητας συναρτάται άμεσα με τον διαχωρισμό μεταξύ εσω-ομάδας (συμπατριωτών) και εξω-ομάδας (ευρύτερης κοινωνίας). Η κατηγοριοποίηση αυτή δεν είναι δεδομένη εκ των προτέρων αλλά έχει κοινωνικό περιεχόμενο και γίνεται με βάση διαφορές σε ορατά (π.χ. φυλετικά χαρακτηριστικά, γλώσσα, ενδυμασία) και σε λιγότερο εμφανή (π.χ. στάσεις και αξίες, θρησκεία) γνωρίσματα των ομάδων. Η επιλογή στρατηγικής επιπολιτισμού οδηγεί επιπλέον σε θετική ή αρνητική αξιολόγηση των διαφόρων όψεων της εσω-ομάδας και της εξω-ομάδας, καθώς και σε συνακόλουθες τάσεις συμπεριφοράς, όπως προσέγγιση (π.χ. "θέλω να κάνω παρέα με τους συμπατριώτες μου",

“συμμετέχω σε εθνικούς συλλόγους”) ή αποφυγή (π.χ. “προτιμώ να μην τρώω τα φαγητά που τρώνε στη χώρα αυτή”, “δεν μπορώ να διασκεδάζω με τη μουσική που ακούνε”).

Οι στρατηγικές επιπολιτισμού ενέπνευσαν πολλούς ερευνητές να τις μελετήσουν, ενώ όχι σπάνια έχουν γίνει αντικείμενο κριτικής. Για παράδειγμα, αμφισβητείται η σταθερότητά τους, τόσο σε διαχρονικό επίπεδο (ενδέχεται να διαφέρουν ανάλογα με τη φάση της μετακίνησης και τη διάρκεια παραμονής στη νέα χώρα) όσο και σε συγχρονικό (μπορεί τα άτομα να ακολουθούν διαφορετικές τακτικές στον επαγγελματικό τους χώρο και στις κοινωνικές ή τις στενές διαπροσωπικές τους σχέσεις) (Schönpflug, 1997). Η μέτρηση των στρατηγικών επιπολιτισμού μπορεί να οδηγήσει σε διαφορετικά αποτελέσματα, ανάλογα με τις μεθοδολογικές επιλογές του ερευνητή, όπως η χρήση συνεχούς έναντι ασυνεχούς κλίμακας και η μέτρηση στάσεων έναντι συμπεριφορών (Arends-Tóth & van de Vijver, 2006).

Σε μια κριτική προσέγγιση του μοντέλου του Berry από τη σκοπιά της Κοινωνικής Ψυχολογίας και με έμφαση στην εθνική ταυτότητα, οι Bourhis, Moïse, Perreault και Sénécal (1997) επικεντρώνονται στη στρατηγική της περιθωριοποίησης. Προτείνουν την εννοιολογική διάκριση ανάμεσα στην *πολιτισμική αλλοτρίωση* ή *ανομία*, όπως την ονομάζουν, που συνεπάγεται η διπλή απόρριψη της ταυτότητας της χώρας προέλευσης και της χώρας υποδοχής, αφενός, και στη συνειδητή επιλογή της υιοθέτησης *ατομικιστικών* αξιών από τον μετανάστη, αφετέρου. Στην πράξη αυτό σημαίνει ότι η άρνηση σύναψης σχέσεων με μέλη της εσω-ομάδας και της εξω-ομάδας δεν είναι πάντοτε ενδεικτική ανεπιτυχούς προσαρμογής, αλλά ενδέχεται απλώς να αντανakλά πολιτισμικές αξίες ατομικισμού. Ο ίδιος ο Berry και οι συνεργάτες του (2006a,b), σε μεγάλη έρευνα που διεξήγαγαν με νεαρούς μετανάστες από 26 εθνικότητες σε 13 χώρες υποδοχής, προτιμούν τον όρο *διάχυση* (αντί της περιθωριοποίησης) για να περιγράψουν το προφίλ της τέταρτης στρατηγικής επιπολιτισμού που εντόπισαν, ενώ το εννοιολογικό περιεχόμενο των τριών πρώτων στρατηγικών αντιστοιχεί εμφανώς στο θεωρητικό μοντέλο που προαναφέρθηκε.

Αναμφισβήτητα, στα θετικά του έργου του Berry πιστώνεται η ώθηση που έδωσε στην έρευνα. Βεβαίως, η διενέργεια μιας μελέτης ευρείας κλίμακας για τον εμπειρικό έλεγχο του συνόλου των υποθέσεων που απορρέουν από το θεωρητικό μοντέλο του δεν θα ήταν εφικτή. Ωστόσο, μικρότερου βεληνεκούς έρευνες έχουν τεκμηριώσει επιμέρους συσχετίσεις και αλληλεπιδράσεις που αυξάνουν την ψυχολογική γνώση για τις διεργασίες προσαρμογής των μεταναστών στη χώρα υποδοχής. Για παράδειγμα, έχει βρεθεί ότι η εναρμόνιση είναι η πιο συχνά προτιμώμενη στρατηγική από τους μετανάστες, αλλά και η πιο λειτουργική όσον

αφορά στην ποιότητα της προσαρμογής, ενώ η περιθωριοποίηση είναι η πλέον σπάνια και συνδέεται με προβλήματα ψυχικής υγείας (Berry, 1990. Berry et al., 2006a,b. Ward, 1996). Θετική έκβαση μπορεί να έχει και η αφομοίωση, ιδιαιτέρως όσον αφορά στον κοινωνικο-πολιτισμικό τομέα (Ward & Rana-Deuba, 1999). Σε λίγες μόνο έρευνες (π.χ. Ataca & Berry, 2002) έχει βρεθεί αυξημένη προτίμηση των μεταναστών για τον διαχωρισμό έναντι της εναρμόνισης.

2.3. Θεωρητικές προσεγγίσεις του πολιτισμικού κλονισμού

Η μέχρι τώρα ανάλυση παρουσίασε τα μοντέλα του επιπολιτισμού, έννοια που συνοψίζει τις μεταβολές που προκύπτουν ως συνέπεια της διαπολιτισμικής επαφής. Ένα από τα σημαντικότερα συναφή φαινόμενα που έχουν μελετηθεί, είναι αναμφίβολα ο «πολιτισμικός κλονισμός» (culture shock). Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τον Oberg (1960) για να περιγράψει το άγχος και τα έντονα συναισθήματα (όπως έκπληξη, αμηχανία, αποπροσανατολισμός, σύγχυση, κ.ά.) που βιώνουν οι άνθρωποι όταν καλούνται να λειτουργήσουν σε εντελώς διαφορετικό κοινωνικό-πολιτισμικό περιβάλλον από αυτό στο οποίο κοινωνικοποιήθηκαν.

Οι Ward et al. (2001) αναλύουν τρεις θεωρητικές προσεγγίσεις του πολιτισμικού κλονισμού. Οι προσεγγίσεις αυτές διαφοροποιούνται με βάση την εστίασή τους στη συναισθηματική, συμπεριφορική και γνωστική διάσταση, αντίστοιχα⁶. Καθεμιά από τις τρεις προσεγγίσεις αποτελεί ξεχωριστό θεωρητικό-ερμηνευτικό και ερευνητικό πλαίσιο, το οποίο θα παρουσιαστεί κατ' ανάγκην συνοπτικά στις παραγράφους που ακολουθούν.

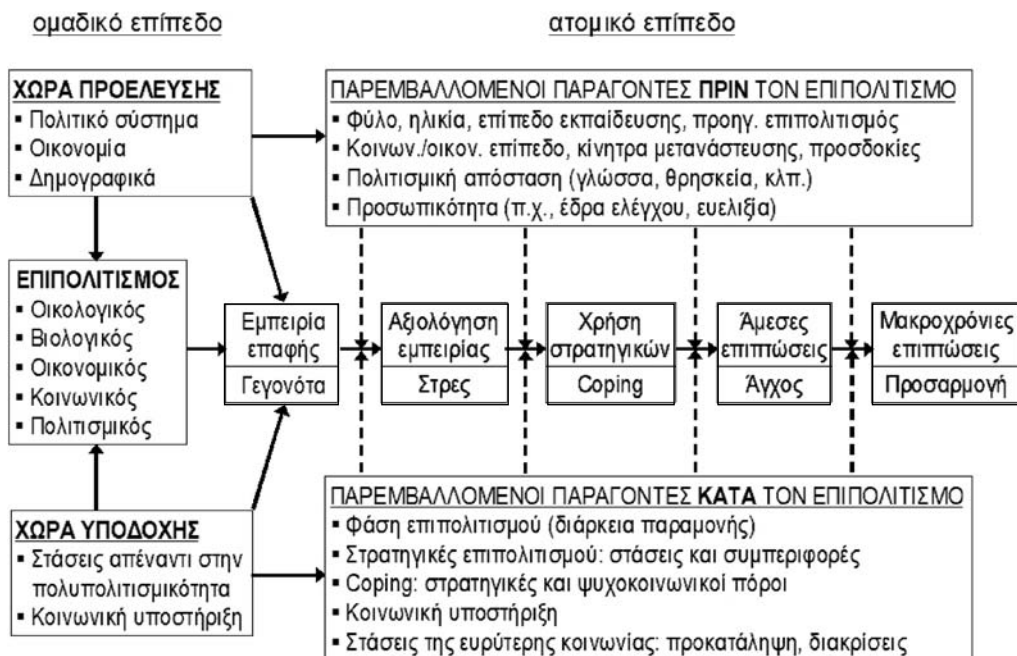
2.3.1. Επιπολιτισμικό στρες και προσαρμογή

Η προσέγγιση αυτή επικεντρώνεται σε συναισθηματικές όψεις του επιπολιτισμού και υπογραμμίζει τη σπουδαιότητα των επιπτώσεων που έχουν οι ευρείας κλίμακας αλλαγές και τα κρίσιμα γεγονότα ζωής για το άτομο, ιδιαίτερα κατά την πρώτη, μεταβατική φάση της μετανάστευσης. Το επιπολιτισμικό στρες περιλαμβάνει ατομικές αντιδράσεις σε γεγονότα ζωής που απορρέουν από την εμπειρία της διαπολιτισμικής επαφής (Berry, 1997, 2006). Πρόκειται για συνθήκες όπου το επιπολιτιζόμενο υποκείμενο βρίσκεται αντιμέτωπο με καταστάσεις που γίνονται αντιληπτές ως απειλητικές ή προβληματικές, αλλά συγχρόνως ελεγχόμενες

⁶ Πρόκειται για το λεγόμενο «αλφαβητάρι» του επιπολιτισμού, ένα λογοπαίγνιο που προκύπτει από τα αρχικά των επιθέτων affective (συναισθηματικός), behavioral (συμπεριφορικός) και cognitive (γνωστικός) στην αγγλική γλώσσα, τα οποία σχηματίζουν το αρκτικόλεξο ABC.

και αντιμετωπίσιμες. Συχνά οι ατομικές αντιδράσεις περιλαμβάνουν αυξημένο επίπεδο κατάθλιψης (που συνδέεται με το πένθος από την πολιτισμική απώλεια που βιώνει το άτομο) και άγχους (που έχει να κάνει με την αβεβαιότητα και την αμφιβολία για το μέλλον).

Το μοντέλο του Σχ. 2.3 συνοψίζει τους παράγοντες που συνδέονται με το επιπολιτισμικό στρες και την προσαρμογή. Στο αριστερό άκρο βρίσκονται οι μεταβλητές ομαδικού επιπέδου που οδηγούν στη διαπολιτισμική επαφή. Στη συνέχεια, στον κεντρικό οριζόντιο άξονα τοποθετούνται τα διαδοχικά στάδια ροής της επιπολιτισμικής διαδικασίας, τα οποία προέρχονται ουσιαστικά από τα μοντέλα στρατηγικών αντιμετώπισης του άγχους (Lazarus & Folkman, 1984). Άνω του κεντρικού άξονα παρατίθενται διάφοροι παρεμβαλλόμενοι παράγοντες που προϋπάρχουν του επιπολιτισμού, όπως κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά και γνωρίσματα της προσωπικότητας. Κάτω από τον κεντρικό άξονα βρίσκουμε τους παράγοντες που παρεμβάλλονται αναδυόμενοι κατά τη διάρκεια του επιπολιτισμού. Οι διαμεσολαβητικές μεταβλητές που περιγράφονται στο μοντέλο του Berry είναι πολύ περισσότερες από αυτές που ενδεικτικά παρουσιάζονται στο σχήμα. Θα επισημάνουμε, ωστόσο, εκείνες που συνδέονται περισσότερο με τους σκοπούς της παρούσας έρευνας.

Σχήμα 2.3. Μοντέλο για το επιπολιτισμικό στρες (πηγή: Berry, 1997).

Ως προς το φύλο, έχει βρεθεί ότι οι γυναίκες είναι πιθανόν να αντιμετωπίσουν μεγαλύτερες δυσκολίες προσαρμογής από ό,τι οι άνδρες, αλλά μόνον όταν ο κοινωνικός ρόλος τους αποκλίνει σημαντικά μεταξύ των κοινωνιών προέλευσης και υποδοχής (Naidoo, 1992). Επιπλέον, η ακαδημαϊκή εκπαίδευση αποτελεί σημαντικό ατομικό εφόδιο για θετική προσαρμογή, συνδέεται όμως συνήθως με το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο, το οποίο συχνά υποβαθμίζεται κατά τη μετάβαση σε ξένη χώρα υπό αρνητικές συνθήκες, π.χ. για λόγους οικονομικής ένδειας (Aycan & Berry, 1996). Ένας άλλος διαμεσολαβητικός της προσαρμογής παράγοντας αφορά στα κίνητρα της μετανάστευσης. Διακρίνονται εδώ σε στοιχεία «ώθησης» από τη χώρα προέλευσης (π.χ. φτώχεια, ανεργία, πόλεμος) και στοιχεία «έλξης» προς τη χώρα υποδοχής (π.χ. ευκαιρίες εκπαίδευσης και εργασίας, θετικές ρυθμίσεις για τους μετανάστες). Όσον αφορά τις προσδοκίες των μεταναστών, έχει βρεθεί ότι η διαμόρφωση υψηλών, μη ρεαλιστικών στόχων για τη ζωή στη χώρα υποδοχής οδηγεί σε αυξημένα επίπεδα στρες και επιβαρύνει την προσαρμογή (Berry, 2006). Τέλος, αποτελεί σταθερά επαναλαμβανόμενο εύρημα ότι η πολιτισμική απόσταση, ως το άθροισμα των προσλαμβανόμενων διαφορών μεταξύ των πολιτισμών που εμπλέκονται στην επαφή, συνδέεται αρνητικά με την προσαρμογή (Ward & Kennedy, 1993).

Από τις διαμεσολαβητικές μεταβλητές που αναδύονται κατά τη διάρκεια του επιπολιτισμού, σημαντικός είναι ο ρόλος της διάρκειας παραμονής στη χώρα υποδοχής. Παλαιότερες θεωρήσεις υποστήριζαν ότι η σχέση της διάρκειας παραμονής με την προσαρμογή είναι καμπυλόγραμμη, σχήματος αντεστραμμένου U. Δηλαδή, κατά την πρώτη περίοδο μετά τη μετακίνηση στη χώρα εγκατάστασης, η οποία αναφέρεται και ως «μήνας του μέλιτος», το επίπεδο του στρες είναι χαμηλό, ίσως εξαιτίας των υψηλών προσδοκιών που αρχικά διατηρούν οι μετανάστες. Η συσσώρευση αρνητικών γεγονότων ζωής λόγω της αυξημένης αντιξοότητας οδηγεί με την πάροδο του χρόνου σε σταδιακή αύξηση του στρες, η οποία κορυφώνεται με τη μορφή της κρίσης. Η έντονη αυτή κατάσταση ενεργοποιεί στρατηγικές για την αντιμετώπιση του άγχους από την πλευρά των μεταναστών. Ως αποτέλεσμα, στη συνέχεια ακολουθεί η επίλυση της κρίσης και η προσαρμογή με την επαναφορά του επιπέδου του στρες σε χαμηλό επίπεδο.

Η παραπάνω πορεία, αν και μοιάζει εύλογη, δεν στηρίζεται επαρκώς από τα εμπειρικά δεδομένα (Berry, 2006. Ward et al., 2001). Αντίθετα, αρκετές έρευνες δείχνουν ευθύγραμμη συσχέτιση αρνητικής κατεύθυνσης ανάμεσα στη διάρκεια παραμονής στη χώρα υποδοχής και στο στρες (Ward et al., 2001. Ward & Kennedy, 1992). Δηλαδή, το επίπεδο του άγχους είναι αυξημένο κατά τον πρώτο καιρό μετά τη μετακίνηση στη χώρα υποδοχής εξαιτίας των αλλαγών που άπτονται του πολιτισμικού κλονισμού. Σταδιακά όμως αναμένεται γραμμική μείωση του

στρες καθώς οι μετανάστες προσαρμόζονται στη νέα πραγματικότητα, έτσι ώστε από ένα χρονικό σημείο και πέρα το άγχος προέρχεται πλέον κυρίως από «μη πολιτισμικά» γεγονότα ζωής, όπως δηλαδή συμβαίνει με τον γηγενή πληθυσμό.

Άλλος διαμεσολαβητικός παράγοντας της επιπολιτισμικής διαδικασίας που θέτει σε κίνδυνο την προσαρμογή των μεταναστών είναι οι αντιλαμβανόμενες διακρίσεις. Με τον όρο αυτό εννοούμε την πρόσληψη της διάκρισης από άτομα ή/και ομάδες, των οποίων η κοινωνική ταυτότητα απειλείται με υποβάθμιση ή στιγματισμό (Παυλόπουλος, 2006α. Χρυσόχου, 2005). Ανεξάρτητα από την ορθότητα του περιεχομένου των διακρίσεων, έχει βρεθεί ότι συνιστούν σημαντική ψυχολογική πραγματικότητα για τις κοινωνικά ευάλωτες ομάδες, όπως οι μειονότητες και οι μετανάστες, τα αίτια της οποίας ανάγονται στη δυναμική των διομαδικών σχέσεων. Οι αρνητικές επιπτώσεις της προσλαμβανόμενης διάκρισης στην κοινωνική, ψυχολογική και σχολική προσαρμογή των μεταναστών συνιστούν καλά εδραιωμένο, επαναλαμβανόμενο εύρημα στη σχετική βιβλιογραφία (π.χ. (Berry et al., 2006a,b. Verkuyten, 1998).

Η προσαρμογή συνιστά την εξαρτημένη μεταβλητή του μοντέλου για το επιπολιτισμικό στρες. Η έννοια της προσαρμογής είναι πολυδιάστατη. Συνήθως γίνεται διάκριση μεταξύ κοινωνικο-οικονομικής και ψυχολογικής προσαρμογής (Ward, 1996). Άλλοι τομείς που έχουν μελετηθεί, είναι η οικονομική προσαρμογή (Aycan & Berry, 1996) και η συζυγική προσαρμογή (Ataca & Berry, 2002), οι οποίες αποτελούν όψεις του κοινωνικο-πολιτισμικού τομέα. Για τα παιδιά και τους εφήβους μετανάστες σημαντική είναι η σχολική και ακαδημαϊκή προσαρμογή, η οποία συνδέεται με την επίτευξη βασικών αναπτυξιακών στόχων σε αυτές τις ηλικιακές ομάδες, όπως είναι η πρόσβαση σε ανώτερο επίπεδο εκπαίδευσης και η διαμόρφωση θετικών σχέσεων με συνομηλίκους (Motti-Stefanidi, Pavlopoulos, Obradović, & Masten, 2008). Οι λόγοι μελέτης διαφορετικών διαστάσεων της προσαρμογής ανάγονται στα διαφορετικά αίτια που ενδέχεται να τις επηρεάζουν.

2.3.2. Πολιτισμική μάθηση

Πολιτισμική μάθηση είναι η διαδικασία μέσω της οποίας τα επιπολιτιζόμενα υποκείμενα αποκτούν πολιτισμικά σχετιζόμενες κοινωνικές γνώσεις και δεξιότητες ώστε να επιβιώσουν και να προσαρμοστούν στη νέα κοινωνία (Masgoret & Ward, 2006). Η προσέγγιση αυτή δίνει έμφαση στα συμπεριφορικά στοιχεία του επιπολιτισμού, με το σκεπτικό ότι οι προβληματικές κοινωνικές αλληλεπιδράσεις οδηγούν σε παρεξηγήσεις, αρνητικά στερεότυπα και διομαδικές συγκρούσεις. Όσο μεγαλύτερη είναι η πολιτισμική απόσταση ανάμεσα στις επιπολιτιζόμενες ομάδες, τόσο πιθανότερο είναι τα παραπάνω φαινόμενα να είναι έντονα (Ward

& Kennedy, 1999). Η παγίωση της απόστασης περνά ακριβώς μέσα από τη διαπίστωση ότι ο άλλος «διαφέρει», συμπεριφέρεται με ανοίκειο τρόπο και, άρα, είναι δύσκολο να προβλέψει κανείς τις αντιδράσεις του. Σύμφωνα με τα παραπάνω, αρκετά από τα περιστατικά της αποτυχημένης διαπολιτισμικής επικοινωνίας είναι ενδεχόμενο να ανάγονται σε ελλιπή γνώση των κοινωνικών συμβάσεων και σε φτωχό συμπεριφορικό ρεπερτόριο, παρά σε αφηρημένα νοητικά σχήματα όπως, π.χ., η εθνική ταυτότητα ή οι αξίες.

Στην περίπτωση ορισμένων κατηγοριών μεταναστών, όπως οι πρόσφυγες ή – για διαφορετικούς λόγους – οι παλιννοστούντες, τα κενά όσον αφορά στην πολιτιστική μάθηση μπορεί να οφείλονται στην απρόθυμη στάση των ίδιων των ατόμων. Για παράδειγμα, ένας πρόσφυγας ίσως πιστεύει ότι η παραμονή του στη χώρα υποδοχής είναι μόνο προσωρινή και, επομένως, δεν χρειάζεται να καταβάλει προσπάθεια για να αποκτήσει ακόμα και βασικές επικοινωνιακές δεξιότητες, όπως είναι η εκμάθηση της γλώσσας (Γιωτσίδη & Σταλίκας, 2004). Επίσης, ορισμένοι παλιννοστούντες μπορεί να έχουν διαμορφώσει υπερβολικές προσδοκίες όσον αφορά στην κρατική βοήθεια για την εγκατάστασή τους κατά την επιστροφή στην πατρίδα ή, πάλι, μπορεί να διατηρούν συμπεριφορικές δεξιότητες που είχαν αποκτήσει από τυχόν παλαιότερη παραμονή τους στην πατρίδα, αλλά έχουν πλέον καταστεί μη λειτουργικές με την αλλαγή των κοινωνικών συνθηκών. Οι Ward et al. (2001) παρατηρούν ότι, κατά ειρωνικό τρόπο, άτομα με πλούσιες επικοινωνιακές ικανότητες στη χώρα που ζούσαν πριν, όπως μεταπτυχιακοί φοιτητές, διπλωμάτες ή στελέχη επιχειρήσεων, ίσως εμφανίσουν ακόμα μεγαλύτερη δυσκολία προσαρμογής στη χώρα υποδοχής λόγω της απότομης υποβάθμισης των δεξιοτήτων τους.

Η αρχή της «πολιτισμικής ενδυνάμωσης» (Bemak, Chung, & Bornemann, 1996) στη διαπολιτισμική συμβουλευτική και ψυχοθεραπεία στοχεύει ακριβώς στην απόκτηση καλύτερου ελέγχου του περιβάλλοντος από το επιπολιτιζόμενο άτομο, μέσω της ανάπτυξης βασικών επικοινωνιακών και συμπεριφορικών δεξιοτήτων. Τα κοινωνικά επαρκή άτομα είναι ευαίσθητα στον τρόπο που οι άλλοι αποκρίνονται στη στάση τους και αυτό τα βοηθά να ξεδιπλώνουν με ευέλικτο τρόπο οικολογικά κατάλληλες συμπεριφορές.

Οι Gallois, Giles, Jones, Cargile και Ota (1995) ανέπτυξαν μια θεωρία της διαπολιτισμικής επικοινωνίας που ενσωματώνει παραμέτρους, όπως οι επικοινωνιακές στρατηγικές και τα κίνητρα συμμετοχής, ώστε να εξηγήσουν τη δυναμική των διαπολιτισμικών αλληλεπιδράσεων. Ως βασικά κίνητρα κατά τη διαδικασία αυτή αναφέρουν: (α) την εναρμόνιση των στάσεων του κοινωνικού υποκειμένου με αυτές του συνομιλητή, ώστε να κερδίσει την αποδοχή του, (β) τη

διαφοροποίηση του επικοινωνιακού ύφους του κοινωνικού υποκειμένου από αυτό του συνομιλητή, ώστε να διατηρήσει τη μοναδικότητά του, ή (γ) τη διατήρηση ενός ενιαίου, προσωπικού ύφους, κάτι που συνήθως οδηγεί σε διαφωνίες. Επίσης, η θεωρία διακρίνει ανάμεσα σε διαπροσωπικούς και διομαδικούς παράγοντες που ρυθμίζουν την επικοινωνία. Οι πρώτοι αναμένεται να λειτουργούν κυρίως σε επίπεδο συγκεκριμένων συμπεριφορών, όπως οι χειρονομίες ή η βλεμματική επαφή, ενώ οι δεύτεροι είναι περισσότερο πιθανό να επηρεάζουν ευρύτερης κλίμακας συμπεριφορές και, τελικά, την πολιτισμική ταυτότητα.

Οι Ward και Kennedy (1999), συνοψίζοντας τα ευρήματα περισσότερων των 20 ερευνών, κατέληξαν στα εξής συμπεράσματα σχετικά με την κοινωνικο-πολιτισμική προσαρμογή των μεταναστών: Πρώτον, η κοινωνικο-πολιτισμική προσαρμογή προάγεται με την κατοχή πολιτισμικά συγκεκριμένης γνώσης, τη γλωσσική επάρκεια, την επαφή με μέλη της χώρας υποδοχής και τη διάρκεια παραμονής. Δεύτερον, η κοινωνικο-πολιτισμική προσαρμογή βελτιώνεται θεαματικά μέσα στους πρώτους 4-6 μήνες στη χώρα υποδοχής και σταθεροποιείται μετά το πρώτο έτος. Τρίτον, η προσωρινότητα της μετακίνησης συνδέεται με αυξημένες δυσκολίες προσαρμογής, συγκριτικά με τις μετακινήσεις που έχουν μακροπρόθεσμο προσανατολισμό. Τέταρτον, η εθνική και πολιτισμική ομοιότητα συνδέεται γενικά με λιγότερες δυσκολίες κοινωνικο-πολιτισμικής προσαρμογής. Οι παραπάνω διαπιστώσεις καταδεικνύουν τη χρησιμότητα της πολιτισμικής μάθησης στην καλύτερη κατανόηση και επιτυχή αντιμετώπιση του πολιτισμικού κλονισμού που προκαλείται από τη μετανάστευση.

2.3.3. Κοινωνική ταυτότητα και πολιτισμικός κλονισμός

Η προσέγγιση αυτή προέρχεται από το χώρο της Κοινωνικής Ψυχολογίας. Δύο ερωτήματα είναι κεντρικά εδώ σε ό,τι αφορά τους μετανάστες: (α) το ερώτημα «Ποιος είμαι;», το οποίο συνδέεται με την εθνική και την πολιτισμική ταυτότητα (Phinney, 1990), και (β) το ερώτημα «Πώς σχετίζονται τα μέλη της ομάδας μου με άλλες ομάδες;», το οποίο μελετάται στα πλαίσια της θεωρίας της κοινωνικής ταυτότητας (Tajfel, 1982. Tajfel & Turner, 1986).

Η εθνική ταυτότητα παραπέμπει στην επίγνωση του ατόμου ότι ανήκει σε μία συγκεκριμένη εθνοπολιτισμική ομάδα, καθώς και στην αξία που αποδίδει το άτομο σε αυτή την ένταξη (Tajfel, 1982). Αποτελεί πτυχή της έννοιας του εαυτού και εκφράζει την ανάγκη του ατόμου για συνεκτικότητα και εσωτερική συνέπεια ανάμεσα στο παρελθόν, το παρόν και το μέλλον. Η Phinney (1990) διακρίνει την εθνική ταυτότητα ως κατάσταση (η οποία απαρτίζεται από την αίσθηση του ανήκειν και τις στάσεις προς την εσω-ομάδα) και ως διεργασία (η οποία

αναφέρεται στις σταδιακές αλλαγές της εθνικής ταυτότητας κατά τις διαδοχικές φάσεις της επιπολιτισμικής διαδικασίας). Βασιζόμενη στην αναπτυξιακή θεωρία του Erikson (1968) και στην τυπολογική προσέγγιση του Marcia (1966), η Phinney (1990) προτείνει τρία στάδια διαμόρφωσης της εθνικής ταυτότητας: ανεξερεύνητη, εξερεύνηση, επίτευξη. Η θετική αποτίμηση της εσω-ομάδας δίνει τη δυνατότητα στον μετανάστη να αντιμετωπίσει στρεσογόνες καταστάσεις και αρνητικά στερεότυπα (Phinney, Horenczyk, Liebkind, & Vedder, 2001). Σε δείγμα μεταναστών εφήβων στην Ελλάδα, οι Μόττη-Στεφανίδη και συνεργάτες (2006) βρήκαν ότι η επίτευξη εθνικής ταυτότητας λειτουργεί προστατευτικά για την ψυχολογική επάρκεια και την προσαρμογή.

Η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θεωρητικά πλαίσια της σύγχρονης Κοινωνικής Ψυχολογίας (Χρυσόχου, 2005). Σύμφωνα με αυτήν, η διομαδική συμπεριφορά προσδιορίζεται από τις διαδικασίες της κοινωνικής κατηγοριοποίησης και της κοινωνικής σύγκρισης. Όταν το αποτέλεσμα της σύγκρισης είναι απειλητικό για το Εγώ, το άτομο ενδέχεται να κινητοποιήσει ορισμένες στρατηγικές για να προστατευθεί απέντι στην επαπειλούμενη υποβάθμιση της ταυτότητάς του. Οι στρατηγικές αυτές έχουν ως εξής:

- α. Η ατομική κινητικότητα αναφέρεται στη μετάβαση από μία κοινωνική ομάδα σε άλλη. Στην περίπτωση των μεταναστών, αυτό θα συνεπαγόταν ενδεχομένως την υιοθέτηση αφομοιωτικής τακτικής, δηλαδή την εγκατάληψη των στοιχείων της προηγούμενης εθνοπολιτισμικής ταυτότητας και την ενσωμάτωση των στοιχείων της ταυτότητας της χώρας υποδοχής. Πρόκειται για ατομική στρατηγική και προϋποθέτει ότι τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι διαπερατά, δηλαδή ότι υπάρχει η κοινωνική συναίνεση ή ανοχή σε τέτοιους τρόπους ανοδικής κινητικότητας.
- β. Η κοινωνική δημιουργικότητα, αντιθέτως, είναι συλλογική στρατηγική και υποδηλώνει ότι τα όρια μεταξύ των ομάδων είναι μη διαπερατά. Οι μετανάστες ενδέχεται να επιδιώκουν την αναζήτηση θετικής διάκρισης για την εθνική τους ομάδα επιλέγοντας μια νέα διάσταση σύγκρισης στην οποία υπερέχουν (π.χ. «εμείς οι Αλβανοί είμαστε εργατικοί και ανθεκτικοί»), αξιολογώντας ως θετικές τυχόν αρνητικές συμπεριφορές τους (εδώ ταιριάζει το ρητό «ο σκοπός αγιάζει τα μέσα»), είτε περιοριζόμενοι σε καθοδικές κοινωνικές συγκρίσεις με άλλες ομάδες (π.χ. «καλύτερα να είσαι μετανάστης παρά να είσαι ανάπηρος»).
- γ. Ο κοινωνικός ανταγωνισμός είναι μια συλλογική στρατηγική για την αντιμετώπιση της υποβάθμισης της κοινωνικής ταυτότητας. Στην περίπτωση αυτή, η θετική διάκριση απέναντι στην εσω-ομάδα επιδιώκεται να διασφαλιστεί μέσω της άμεσης σύγκρουσης με την κυρίαρχη κοινωνική ομάδα για τη διεκδίκηση καλύτερης κοινωνικής θέσης. Είναι προφανές ότι οι διακρίσεις από τη σκοπιά

της ευρύτερης κοινωνίας και ο διαχωρισμός από το μέρος των μεταναστών μπορούν να οδηγήσουν στην υιοθέτηση της στρατηγικής του κοινωνικού ανταγωνισμού.

Όπως επισημαίνουν οι Ward et al. (2001), η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας μόνο σχετικά πρόσφατα προσέλκυσε το ενδιαφέρον των ερευνητών για τη μελέτη της διαπολιτισμικής αλληλεπίδρασης. Ως ένα λόγο για αυτό αναφέρουν τη μάλλον απαισιόδοξη οπτική που προσφέρει η θεωρία όσον αφορά στην προοπτική των διομαδικών σχέσεων, καθώς δίνει έμφαση στην κοινωνική κατηγοριοποίηση, την ενδο-ομαδική εύνοια και τη συνακόλουθη υποτίμηση της εξω-ομάδας – κάτι που δεν επιβεβαιώνεται πάντα από τις εμπειρικές έρευνες. Ωστόσο, η θεωρία της κοινωνικής ταυτότητας παρέχει επίσης το πλαίσιο για την επεξεργασία στρατηγικών που αποσκοπούν στη μείωση των προκαταλήψεων και τη βελτίωση των διομαδικών σχέσεων (π.χ. Hantzi, 1995).

2.4. Ερευνητικές υποθέσεις

Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, τα υπό μελέτη ερωτήματα στην παρούσα έρευνα έχουν ως εξής:

- α. Πώς αντιμετωπίζουν οι μετανάστες τις πιέσεις και τις προκλήσεις της διαπολιτισμικής επαφής; Ποιες είναι οι στρατηγικές επιπολιτισμού τους;
- β. Ποιο είναι το επίπεδο της κοινωνικο-οικονομικής και ψυχολογικής τους προσαρμογής;
- γ. Πώς συνδέονται οι διαστάσεις του επιπολιτισμού με την ποιότητα της προσαρμογής;

Με βάση την ανασκόπηση της βιβλιογραφίας και την παρουσίαση των θεωρητικών και εμπειρικών δεδομένων για τη μετανάστευση στην Ελλάδα και διεθνώς, η οποία προηγήθηκε σε αυτό το κεφάλαιο, τα παραπάνω ερωτήματα είναι δυνατόν να εξειδικευτούν κατά περίπτωση σε συγκεκριμένες ερευνητικές υποθέσεις για να ελεγχθούν ως προς την ορθότητά τους. Ειδικότερα:

- α. Σε συμφωνία με τα σύγχρονα μοντέλα των δύο διαστάσεων για τον επιπολιτισμό, αναμένεται ότι ο προσανατολισμός προς την εσω-ομάδα (συμπατριώτες) και ο προσανατολισμός προς την εξω-ομάδα (ευρύτερη ελληνική κοινωνία) θα αποτελούν διακριτές διαστάσεις με σχετικά χαμηλή συνάφεια μεταξύ τους.
- β. Αναμένεται ότι οι μετανάστες θα ενταχθούν σε μία από τις τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού που προβλέπει το μοντέλο του Berry, δηλαδή εναρμόνιση, αφομοίωση, διαχωρισμό, περιθωριοποίηση. Ωστόσο, περιμένουμε ότι η συχνότητα προτίμησης των τεσσάρων στρατηγικών δεν θα είναι ίδια.

Μεγαλύτερος αριθμός συμμετεχόντων αναμένεται να επιλέξει την εναρμόνιση και, κατά δεύτερο λόγο, την αφομοίωση. Η περιθωριοποίηση πιθανότατα θα είναι η λιγότερο προτιμώμενη στρατηγική επιπολιτισμού.

- γ. Αναφορικά με την προσαρμογή των μεταναστών, η απουσία εξωτερικής ομάδας ελέγχου (αποτελούμενης, π.χ., από Έλληνες γηγενείς) δεν επιτρέπει την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων με απόλυτα κριτήρια. Μία πρόβλεψη μπορεί να διατυπωθεί αναφορικά με τη συνάφεια μεταξύ των τομέων προσαρμογής, κοινωνικο-οικονομικής και ψυχολογικής, η οποία αναμένεται να είναι θετικής κατεύθυνσης και μετρίου μεγέθους.
- δ. Στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα προσαρμογής, αναμένεται οι περισσότεροι μετανάστες να εργάζονται, έστω με καθεστώς μερικής ή περιστασιακής απασχόλησης, και να αναφέρουν βελτίωση της οικονομικής τους κατάστασης, αλλά όχι απαραίτητως και της κοινωνικής τους θέσης συγκριτικά με τη χώρα προέλευσης.
- ε. Από ψυχολογικής απόψεως, η μετανάστευση αναμένεται να βιώνεται από τα άτομα ως απώλεια, αλλά και ως ευκαιρία. Ως προς το γενικό επίπεδο ικανοποίησης, αυτό αναμένεται να είναι μέτριο προς υψηλό μάλλον παρά χαμηλό.
- στ. Οι δύο διαστάσεις του επιπολιτισμού αναμένεται να συνδέονται με την προσαρμογή. Συγκεκριμένα, ο προσανατολισμός προς τους Έλληνες αναμένεται να συνδέεται θετικά και με τους δύο τομείς της προσαρμογής. Ο προσανατολισμός προς τους συμπατριώτες πιθανόν θα συνδέεται αρνητικά με την κοινωνικο-οικονομική προσαρμογή και θετικά με την ψυχολογική προσαρμογή.
- ζ. Η εναρμόνιση και, σε μικρότερο βαθμό, η αφομοίωση αναμένεται να έχουν τη θετικότερη έκβαση όσον αφορά την προσαρμογή των μεταναστών, ενώ η περιθωριοποίηση τη χειρότερη. Ο διαχωρισμός θα κυμαίνεται σε ενδιάμεσο επίπεδο, πιθανόν πιο κοντά στην περιθωριοποίηση παρά στην εναρμόνιση.

Μια σειρά υποθέσεων μπορούν επιπλέον να εξαχθούν από τη μελέτη των κοινωνικο-δημογραφικών χαρακτηριστικών του δείγματός μας και από τη συσχέτισή τους με τις ψυχολογικές μεταβλητές:

- η. Αναμένεται να σημειωθεί αξιόλογη διαφοροποίηση των αποτελεσμάτων σε συνάρτηση με την εθνική καταγωγή των μεταναστών. Επιπλέον, τα βασικά δημογραφικά χαρακτηριστικά και τα κίνητρα της μετακίνησης θα διαφέρουν μεταξύ των εθνοπολιτισμικών ομάδων. Η μέση διάρκεια παραμονής τους δεν αναμένεται να ξεπερνά τα 10 χρόνια (εφόσον η ραγδαία αύξηση του μεταναστευτικού ρεύματος προς την Ελλάδα είναι φαινόμενο ιστορικά πρόσφατο).
- θ. Η εθνοπολιτισμική προέλευση αναμένεται να διαφοροποιεί τόσο τις διεργασίες επιπολιτισμού, όσο και την προσαρμογή των μεταναστών. Το μοτίβο αυτής

της διαφοροποίησης αναμένεται να κινείται στον άξονα της υπόθεσης αναφορικά με την πολιτισμική απόσταση. Δηλαδή, οι μετανάστες από χώρες που προσλαμβάνονται ως «εγγύτερες» στην ελληνική κουλτούρα αναμένεται να επιλέγουν με μεγαλύτερη συχνότητα λειτουργικές στρατηγικές και να αναφέρουν υψηλότερα επίπεδα προσαρμογής, συγκριτικά με τους μετανάστες που γίνονται αντιληπτοί ως περισσότερο «διαφορετικοί» από τους Έλληνες.

- ι. Η διάρκεια παραμονής αναμένεται να διαφοροποιεί τις διεργασίες επιπολιτισμού και προσαρμογής. Μεγαλύτερος χρόνος παραμονής στη χώρα υποδοχής αναμένεται να συνδέεται αρνητικά με τον προσανατολισμό προς τους συμπατριώτες και θετικά με τον προσανατολισμό προς τους Έλληνες, αλλά και με την ποιότητα της προσαρμογής.
- ια. Δεν αναμένονται αξιόλογες διαφορές στις υπό μελέτη μεταβλητές ως προς το φύλο και την ηλικία των συμμετεχόντων, αν οι παράγοντες αυτές ελεγχθούν για την επίδραση της διάρκειας παραμονής.
- ιβ. Η έγγαμη οικογενειακή κατάσταση αναμένεται να συνδέεται με θετικότερη προσαρμογή, τουλάχιστον στον ψυχολογικό τομέα.
- ιγ. Το επίπεδο εκπαίδευσης αναμένεται να εμφανίζει καμπυλόγραμμη συσχέτιση με την προσαρμογή, ιδιαιτέρως στον κοινωνικο-οικονομικό τομέα. Δηλαδή, οι μετανάστες μέσου επιπέδου εκπαίδευσης αναμένεται να εμφανίζουν καλύτερη προσαρμογή από όσους έχουν χαμηλή ή ανώτατη εκπαίδευση.
- ιδ. Τα κίνητρα της μετανάστευσης αναμένεται να συνδέονται με την ποιότητα της προσαρμογής. Ειδικότερα, τα άτομα που μετακινήθηκαν ακούσια θα έχουν πιθανότατα χειρότερη προσαρμογή συγκριτικά με όσους εγκατέλειψαν τη χώρα προέλευσης με συνειδητή, δική τους απόφαση.

2.5. Σύνοψη – Συμπεράσματα

Η μετανάστευση συνιστά μια πρόκληση για τις σύγχρονες κοινωνίες και για την Ελλάδα, όπου τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν γεωμετρική αύξηση του αριθμού των μεταναστών, καθώς και μάλλον αργά αντανakλαστικά της κοινωνίας και των θεσμών στην αντιμετώπιση των ζητημάτων που ανέκυψαν, ιδιαίτερα κατά τα πρώτα στάδια της εμφάνισης του φαινομένου.

Παρά τον πολυσυλλεκτικό χαρακτήρα της μετανάστευσης ως ερευνητικού πεδίου, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι οι διεργασίες που συνδέονται με τη διαπολιτισμική επαφή και τη συνακόλουθη προσαρμογή είναι, καταρχήν, ψυχολογικές: μεταξύ άλλων, η διαμόρφωση της εθνικής ταυτότητας, η αναδυόμενη διγλωσσία, το επιπολιτισμικό στρες και η αντιμετώπισή του, οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και η προσλαμβανόμενη διάκριση.

Η ψυχολογική προσέγγιση στη μελέτη της μετανάστευσης βασίζεται στην έννοια του επιπολιτισμού. Ευρύτερου βεληνικού από τον όρο «μετανάστευση», ο επιπολιτισμός συνοψίζει τα φαινόμενα που άπτονται της διαπολιτισμικής επαφής και των μεταβολών που επισυμβαίνουν σε ατομικό και ομαδικό επίπεδο. Τα σύγχρονα μοντέλα του επιπολιτισμού, όπως αυτό του John Berry (1997, 2006), παρέχουν ένα διερευνητικό-προγραμματικό εργαλείο για τη διατύπωση ερευνητικών υποθέσεων και την ερμηνεία των ευρημάτων. Τα μοντέλα αυτά συνοψίζουν με συστηματικό τρόπο τις σχέσεις μεταξύ ανεξάρτητων και εξαρτημένων μεταβλητών, ενώ επιπλέον επισημαίνουν το ρόλο του κοινωνικού πλαισίου εντός του οποίου λαμβάνει χώρα η επιπολιτισμική διαδικασία.

Σύμφωνα με τον Berry, δύο ζητήματα είναι κεντρικής σημασίας για την επιλογή της στρατηγικής επιπολιτισμού των μεταναστών. Αυτά αναφέρονται στη διατήρηση των σχέσεων με τους συμπατριώτες, αφενός, και στη διατήρηση σχέσεων με μέλη της ευρύτερης κοινωνίας, αφετέρου. Από το συνδυασμό των απαντήσεων σε αυτούς τους δύο τομείς, προκύπτουν τέσσερις στρατηγικές επιπολιτισμού: εναρμόνιση, αφομοίωση, διαχωρισμός και περιθωριοποίηση. Αντί της τελευταίας, οι Bourhis et al. (1997) προτείνουν δύο καταστάσεις: την πολιτισμική αλλοτρίωση/ανομία και τον ατομικισμό. Γενικά, οι έρευνες επιβεβαιώνουν το ρόλο των στρατηγικών επιπολιτισμού στην πορεία προσαρμογής των μεταναστών. Η εναρμόνιση συνδέεται συνήθως με τη θετικότερη έκβαση και η περιθωριοποίηση/πολιτισμική αλλοτρίωση με προβλήματα ψυχικής υγείας και κακή προσαρμογή.

Από την ανασκόπηση των ψυχολογικών προσεγγίσεων του επιπολιτισμού εντοπίζονται τρεις τάσεις, οι οποίες επικεντρώνονται σε συναισθηματικά, συμπεριφορικά και γνωστικά στοιχεία, αντίστοιχα. Πρόκειται για τις θεωρίες του επιπολιτισμικού στρες, της πολιτισμικής μάθησης και της κοινωνικής ταυτότητας. Περισσότερο από ανταγωνιστικές, θα λέγαμε ότι οι θεωρήσεις αυτές είναι συμπληρωματικές καθώς προσφέρουν χρήσιμα εναλλακτικά ερμηνευτικά σχήματα της διαπολιτισμικής επαφής, όπως προκύπτει από τις έρευνες που έχουν διεξαχθεί στο πλαίσιο τους.

Τα παραπάνω θεωρητικά μοντέλα και εμπειρικά δεδομένα αξιοποιούνται για την εξειδίκευση των στόχων του παρόντος ερευνητικού προγράμματος σε συγκεκριμένα ερευνητικά ερωτήματα, η απάντηση των οποίων θα επιχειρηθεί στα επόμενα κεφάλαια.